

Statsregnskab eller kasserapport?

Af Poul Enemark

Søren Balle og Niels Geert Bolwig (udg.): *Christian III's Rentemesterregnskaber*, bind I-IV. (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1999). 1.420 s., 550 kr.

Der er grund til at glæde sig over, at Niels Geert Bolwig har fundet stunder til at fuldende det betydningsfulde arbejde med udgivelse af Christian III's rentemesterregnskaber fra 1550'erne, som Søren Balle havde påbegyndt. Mange gode kræfter har bidraget, som det fremgår af forord og indledning. Resultatet foreligger nu som fire smukke bind, der giver et udmærket indblik i en kildegruppe, der næppe har fået den plads i studiet af den danske økonomiske udvikling i 1500-tallet, som den vist fortjener. Hermed sættes også et naturligt minde for Søren Balle, der netop helligede en stor del af sit alt for korte forskerliv til studiet af rentemesterregnskaberne under Christian III.

Studiet af rentemesterregnskaber indledtes i 1870'erne med Johan Grundtvigs fire bind *Meddelelser fra Rentekammerarchivet* og hans store kildepublikation af Heinrich Schultes rentemesterregnskab for hertugdømmerne fra 1534 med titlen: »Bidrag til Oplysning af Grevefejdens Tid« i *Danske Magazin* 4. rk. III fra 1871. I 1876 udkom så Grundtvigs hovedværk om *Frederik den Andens Statshusholdning*, der gav anledning til en bitter fejde med Troels Lund, der påpegede, at rentemesterregnskaber ikke kan betragtes som statsregnskaber.¹ Hermed er vi i virkeligheden inde i den helt centrale problemstilling omkring anvendelsen af denne kildegruppe.

Spørgsmålet er på sin vis stadig aktu-

elt, ganske vist på en lidt anden måde. I dag vil ingen drømme om at betragte rentemesterregnskaberne som statsregnskaber, og slet ikke udgiverne af denne publikation. Det er rentemesterens kasserregnskab, slet og ret. Men hvad omfatter det så? Kan det bruges til at få en opfattelse af statsregnskabet eller eventuelt dele af statsregnskabet? Kan man sammenligne rentemesterregnskaber fra flere enkeltår og dermed få indtryk af en økonomisk udvikling, der kan siges på afgørende vis at afspejle statsregnskabets udvikling? Det vil stadig være statsregnskabet, der ligesom spøger i baggrunden, for hvad kan vi ellers anvende disse rentemesterregnskaber til?

Lad det være sagt med det samme: Disse rentemesterregnskaber rummer et utal af enkeltoplysninger, som uden videre supplerer vor viden om priser, om møntrelationer, om lønninger, om varekategorier, om købmandsleverancer, om byggeforetagender, om ekstraskatter, om den kongelige families dagligførnødheder og sociale almisser og meget meget mere.

De enkelte posteringer er normalt dateret, stedsangivet, opført ved navn på modtager og indbetaler og ved udbetaling altid angivelse af ordreudstederen og modtagerens kvittering eller regnskabsbilag. Selve afregningsformen fremgår som oftest, f.eks.: »på regnskab af«, hvilket betyder a conto-betaling, eller »ifølge hans regnskabs lydelse siden han sidst gjorde regnskab d.d.« Hvert bind er forsynet med person- og stedregister samt et skibsregister. Et samlet sagregister stilles i udsigt, hvilket må imødeses med store forventninger, for

nu ikke at sige rent ud, at det faktisk savnes. Et sagregister vil antagelig gøre det væsentlig lettere at følge større sammenhængende transaktioner, der ofte kan forekomme lidt kryptiske, fordi de gerne involverer flere betalingsled og til tider rækker uden om rentemesterens centralkasse.

I en række tilfælde vil det nok – i alt fald med støtte af andre samtidige kilder, navnlig Kancelliets Brevbøger – være muligt at trække skillelinie mellem ordinære indtægter og ekstraordinære indtægter og mellem betaling af løbende driftsomkostninger og kapitaltransaktioner som f.eks. afbetaling på gæld, stiftelse af nye lån eller køb og salg af fast ejendom. Netop dette arbejde ville formentlig kunne lattes gennem et sagregister. De ordinære indkomster hidrørte navnlig fra lenene, byskatterne og toldindtægterne, hvoraf Øresundstolden og øksne- og hestetold fra Ribe-, Kolding- og Assenstolderne udgjorde langt de betydeligste beløb. Ekstraordinære skatter kunne bevilges af rigsrådet, som oftest påhvilende bønderne. En sådan skat blev f.eks. opkrævet i 1555.² Men i rentemesterregnskabet fra 1551 er registreret en ekstraordinær skat på købstæderne (s. 32-34). Lån kunne fra tid til anden optages hos rigsråd eller adel (omtalt rentemesterregnskab 1554 s. 16).

Det vil således på basis af disse rentemesterregnskaber suppleret af Kancelliets Brevbøger og andre foreliggende kildepublikationer antagelig være muligt at indkredse og beregne en række økonomiske transaktioner, der hver for sig enkeltvis vil have indflydelse på statsregnskabet i disse år og de mellem-liggende år. Men der bør nok advares om, at der stadig vil være langt til en berettiget sikker opfattelse af et statsregnskab for Christian III's regering i 1550'erne.

Dette skyldes imidlertid på ingen

måde den foreliggende kildeudgivelse. Det er simpelthen en følge af tidens decentrale afregningssystem og den kendsgerning, at den største toldindkomst, nemlig Øresundstolden, overhovedet ikke indgik i rentemesterregnskaberne, men indbetaltes i kongens eget kammer. Lensmænd, toldere og byfogeder oppebar indtægter og afholdt heraf tillige udgifter, der ikke lader sig læse ud af rentemesterregnskaberne, fordi disse lokale embedsmænd kun afregnede deres slutbeløb med rentemesteren, normalt ikke de interne mellemregninger. Når Koldingtolderen den 14. juni 1551 har afregnet 16½ mk. 6 sk. af øksne- og hestetold og sise for 1550, er det begribeligvis blot, hvad hans endelige afregning viser efter de a conto-indbetalinger, han allerede har foretaget i 1550, og de udgifter, han i øvrigt har afholdt af toldindkomsten dette år. Samme dag betaler han 8.438 mk., som han har oppebåret »på regnskab« af øksne- og hestetold siden 8. februar 1551. Men dette beløb er – som anført – et a conto-beløb af tolden, ikke det fulde toldbeløb, som tolderen har oppebåret i perioden fra 8. februar til 14. juni. I den pågældende periode er fortoldet 7.076 øksne i Gottorp af handlende fra Kolding, Vejle, Horsens, Århus, Randers, Aalborg og Hjørring, som alle må forventes at have passeret Kolding toldsted på deres vej til Gottorp og hos Koldingtolderen må have betalt 20 sk. i øksnetold og 2 sk. i småtold, hvilket alene ville indbringe tolderen 9.729½ mk.³ Men hertil skal lægges en tilsvarende takst for flere hundrede heste fra Nørrejylland, der vanskeligere lader sig identificere i Gottorp end okserne. Endelig kan der være handlende fra hertugdømmerne eller Tyskland, der har hentet deres dyr i Nørrejylland og derfor også har måttet betale told heraf til Koldingtolderen, der således må have oppebåret et langt større beløb i perioden 8. februar – 14.

juni end det anførte a conto-beløb afregnet til rentemesteren i juni 1551.

Dette ses bedst ved at betragte de 8.332 $\frac{1}{2}$ mk. 4 sk., som Assenstolderen den 8. juni afregner »på regnskab« af øksne- og hestetold, han har oppebåret »udi thette aar«, altså 1551. I den periode er antagelig 4.200 okser passeret Assenstolderen tilhørende handlende fra Odense, Bogense, Middelfart, Assens og Malmø for senere at betale told i Gottorp (jf. forrige note). Disse dyr ville i alt skulle betale 5.775 mk. til Assenstolderen, hvilket altså langt fra udgør hele det beløb, han ifølge rentemesterens afregning skulle have oppebåret. Selv om de fynske heste ikke er regnet med i beregningen, og identifikationen måske ikke har fanget alle fynske oksehandlere, så må man dog nok gå ud fra, at den store forskel skyldes enten fremmedes opkøb i Fyn, som beregningsmetoden naturligvis ikke kan opfange, eller muligvis et restbeløb fra tolden foregående kalenderår, der endnu ikke er afregnet, da endelig afregning ikke nødvendigvis fandt sted hvert år.⁴ Begge afregninger fra tolderne i Kolding og Assens illustrerer, at tallene i rentemesterregnskaberne ikke uden videre lader sig identificere med toldstedernes oppebørselsbeløb.

Rent galt går det med Ribe toldsted, der slet ikke figurerer i rentemesterregnskabet fra 1551. Gottorpregnskabet dette år røber, at mindst 9.673 okser er fortoldet af handlende fra Ribe og over 900 af handlende fra Lemvig, Holstebro og Ringkøbing, der også må have passeret Ribe toldsted.⁵ Selv om man beregner, at Ribeborgere var fritaget for småtolden på 2 sk. pr. okse eller hest, må disse okser have indbragt 13.338 mk. eller 4.446 dlr. til Ribetolderen i 1551, hvortil kommer hestene.⁶ Men disse beregninger er at betragte som minimumstal. Ribetolden må i virkeligheden have været en hel del større. Dette

kan dokumenteres af rentemester Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab fra 1546, som Søren Balle udgav i 1985.⁷ Her er mod sædvane oplyst samtlige a conto-afregninger og udgifter afholdt af Ribetolderen fra 8. september 1545 – 8. september 1546, hvilket i alt kan sammentælles til ca. 6.018 dlr., altså et beløb, der er mere end 33% større end minimumsberegningen foretaget via Gottorpregnskabet 1551, til trods for, at der i 1551 fortoldedes flere Ribeoksner end i 1546.⁸

Når Ribetolden slet ikke figurerer i Eskild Oxes rentemesterregnskab 1551, er årsagen antagelig, at Jørgen Pedersen stadig fungerede som rentemester for dele af det jyske område, selv om et regnskab fra ham ikke er overleveret efter 1546. Oluf Pedersen, tolder i Ribe, fik 22. marts 1551 ordre til at udbetale 2.000 dlr. af tolden efter ordre fra Jørgen Pedersen til Ribeborgere, der skulle foretage indkøb af kongens hofklæde, og den 16. april fik alle fogeder og lensmænd i Nørrejylland ordre til at levere korn og smør til rentemester Jørgen Pedersen at betale hofklædet med.⁹ Også de følgende år har Jørgen Pedersen finansieret indkøb af hofklædet, i 1552 i Holland. Han skulle fra Riberhus oppebære penge og tiendekorn til køb af hofklæde og speceri. I Ringkøbing skulle han sælge kongens malt til køb af hofklæde og aflønning af landsknægte.¹⁰ Tolderne i Ribe, Kolding og Aalborg skulle august-september 1552 levere alle disponible penge til Jørgen Pedersen, og alle lensmænd i Nørrejylland skulle gøre regnskab og sende jorbogsregistre til Jørgen Pedersen.¹¹ Også i 1553 har Jørgen Pedersen købt speceri og apotekervarer og oppebåret penge fra de jyske lensmænd til aflønning af landsknægte.¹²

Eskild Oxes rentemesterregnskab 1551 giver således et mangelfuldt billede af de beløb, der dette år passerede

gennem rentemestrenes hænder, fordi regnskaber fra Jørgen Pedersen mangler. Men i februar 1554 døde Jørgen Pedersen, og han fik ingen efterfølger i det jyske område.¹³ Man må således forvente, at Jylland træder tydeligere frem i Eskild Oxes rentemesterregnskab 1554, der da også viser flere indtægter fra jyske lensmænd og jyske byskatter og tillige to indbetalinger fra Ribetolderen. Den første indbetalt 14. april var en totalafregning for perioden 8. september 1551 – 8. september 1553, så en fast årlig afregning fra Ribetolderen var altså ikke normal praksis endnu i 1554. Den anden indbetaling dateret 12. oktober var på 800 dlr. for regnskabsperioden 8. september 1553 – 8. september 1554, hvilket dog kun kan have udgjort en lille brøkdel af tolderens oppebørsel dette år. I Gottorp fortoldes mindst 12.500 Ribeokser, hvilket var 3.000-3.500 flere end i 1546, da Ribetolderen oppebar over 6.000 dlr.¹⁴ Store dele af Ribetolderens indkomst gik da også i 1554 stadig uden om rentemesterens regnskab. I marts skulle han udbetale 800 dlr. til indkøb af speceri fra Antwerpen, og et langt større beløb er sikkert gået til indkøb af den kongelige hofklædning, som Oluf Pedersen dette år skulle købe i Lybæk og Hamborg.¹⁵

I Eskild Oxes rentemesterregnskab 1556 halter indtægterne fra Jylland stadig lidt efter det øvrige rige. En række jyske byer var i restance for byskatten, der skulle være betalt til Mortensdag 1555, men først indløb i 1556. Til gengæld stod hovedparten af de jyske byer i restance for byskatten fra 1556 (s. 37-39, 47). En lang række byfogedafregninger viser, at der endnu ikke fandt årlig afregning sted i 1556. Byfogeden i Ystad afregnede for perioden 11. november 1550 – 15. august 1556, og byfogeden i Helsingborg for perioden 1. maj 1553 – 1. maj 1556 (s. 28). Koldingtolden og Assenstolden for øksne

og heste indgik med henholdsvis 9.500 mk. og 7.000 mk. til rentemesteren i 1556 (s. 32-33), mens Ribetolden stadig gik til udgifter uden om rentemesterens kasse. Det er åbenbart stadig det årlige indkøb af hofklædet, der sluger store beløb af Ribetolderens indkomster både i 1556 og 1557.¹⁶

I juni 1557 trådte Eskild Oxe tilbage som rentemester, og rentemesterregnskabet 1557/58 er ført af den tidligere rentemester Joachim Beck, der i 1547 var blevet afløst af Eskild Oxe. Astrid Friis ser det som et resultat af en rigsrådsopposition mod Oxernes hensynsløse gennemførelse af lensreformen.¹⁷ Uanset hvorledes man nu vil udlægge den politiske baggrund for rentemester-skiftet, kan det fastslås, at Eskild Oxes rentemesterregnskab for første halvdel af 1557 ikke er overleveret, og Joachim Becks 1557-regnskab havde ikke mere kontakt til Jylland, end Eskild Oxes havde haft. Ribe byskat var den eneste af de jyske byskatter, der indløb dette år (s. 22), og der er intet spor af de jyske restancer for byskatten fra 1556, men de kan naturligvis være indbetalt til Eskild Oxe og registreret i hans tabte regnskab fra 1557. Men i 1558 opførte Joachim Beck de jyske byskatter fra 1557 (s. 61), og jyske byfogeder og sisemestre afregnede til Joachim Beck, men øksne- og hestetold indløb begge år kun fra Kolding, Assens og Middelfart, medens Ribetolden må have afholdt særudgifter (s. 10, 56-57). Såvel i 1558 som i 1559 og 1560 forestod Oluf Pedersen indkøb af det kongelige hofklæde.¹⁸

Fejl har ikke helt kunnet undgås i en ellers sober kildeudgivelse. En enkelt skal påpeges her. Hans Stygge, lensmand på Dronningborg ved Randers, er i registret til 1554 (s. 264) og til 1557/58 (s. 440) identificeret til slægten Rosenkrantz. Slægten Stygge fra Himmerland førte et delt skjold med farverne rød/guld og havde intet med Stygge-

grenen af Rosenkrantzene at gøre. Hans Stygge sad som lensmand på Dronningborg 1548-59 og havde tidligere været lensmand på Silkeborg og en kort tid på Skanderborg. Han skrev sig til Holbækgård i Rougsø herred, som han købte af kronen i 1544. Hans fornemme ligsten med ham selv og hustruen Christence Strangesen i hel figur står i tårnrummet i Holbæk kirke.¹⁹

Når udgiverne skriver, at rentemesterregnskaberne i 1550'erne dækker hele Danmark, kongens del af Sønderjylland og Holsten som hertug samt Norge, Island og Færøerne (1551 s. XI), så er det nok en sandhed med modifikationer. Det er rigtigt, at indkomster og udgifter fra disse områder kan forekomme i regnskaberne, der altså kan siges at berøre økonomien i disse områder; men det er – især for de fjernere områder – såre sporadisk, for ikke at sige ganske tilfældigt, hvilke poster der indgår, mens f.eks. Norges, Islands og Færøernes økonomi og store dele af finanserne i den kongelige del af hertugdømmerne må hentes andre steder fra. Gennemgangen har tillige vist, at finansforvaltningen for Jylland, specielt i 1551-regnskabet, slet ikke lader sig tilstrækkeligt belyse, fordi Jørgen Pedersens jyske regnskab mangler. Men heller ikke i de følgende regnskaber er Jylland repræsenteret på linie med Østdanmark. Joachim Becks regnskab fra 1557 bliver helt misvisende, fordi Eskild Oxes regnskab for første halvdel af året mangler. Den bedste dækning for riget som helhed finder man nok i årene 1556 og 1558.

Men afregningsformen baseret på a conto-beløb og restafregninger efter decentralt afholdte udgifter vil – som anført – gøre det meget vanskeligt at få oversigt over et samlet budget. At afregningsperioden vilkårligt kunne strække sig over flere år, gør det så at sige umuligt at beregne et årsregnskab.

Derfor vil det – som tidligere berørt – næppe kunne lade sig gøre med basis i denne ellers værdifulde kildeudgave at rekonstruere noget, der kunne minde om et statsregnskab for Christian III's regering i 1550'erne. Alene vort manglende kendskab til økonomien i kongens eget kammer, hvor Øresundstolden indgik, vil gøre en sådan opstilling temmelig illusorisk.

Derimod giver rentemesterregnskaberne et glimrende indblik i tidens finansadministration styret af de øjeblikkelige behov: betaling af udgifter her og nu med midler, hvor de var at rejse. Planlægning og budget var ukendte begreber, og derfor havde samtiden heller ingen forestillinger om et statsregnskab, og den daglige finansielle praksis var ganske uegnet til at tilvejebringe det fornødne overblik som basis for et statsregnskab. Måske skulle man derfor hellere forsøge at operere på tidens egne betingelser, og her byder den nye rentemesterregnskabsudgivelse et fortrinligt udgangspunkt.

1. Troels Lund: *Om Peder Oxes Finantsbestyrelse. Et Svar til Joh. Grundtvig*, 1876; Johan Grundtvig: *Peder Oxes Finantsstyrelse, et Forsvar mod Troels Lund*, 1876; Troels Lund: *Afsluttende Bemærkninger om Peder Oxes Finantsbestyrelse*, 1876; Johan Grundtvig: *Belysning af Striden om Peder Oxe*, 1877.
2. *Kancelliets Brevbøger*, 1555 30/3 s. 376f. jf. rentemesterregnskab 1557/58 s. 84f.
3. Gottorp Told Regnskaber 1545-1579 findes i Fællesarkivet i Rigsarkivet. De enkelte toldposter er oplyst ved navn på fortølder og antal dyr, dog uden angivelse af den handlendes herkomst, som bygger på identifikation af hver enkelt oksehandler. Derfor må det anførte tal blive et minimumstal. Den store okse- og hestetold på 20 sk. overførtes i 1542 fra Gottorp til rigets toldsteder (se *Aktstykker udgivet af Fyens Stifts litteraire Selskab*, 1841, s. 155). Se i øvrigt herom

- Poul Enemark: »'at Vor og kronens told ikke skal forkrænkes'. Baggrunden for grænsetolden langs Kongeåen«, *Zise*, 20, 1997, s. 95-114.
4. Dette ses f.eks. i rentemesterregnskab 1556 s. 32, hvor Assenstolden afregnes den 2. juni 1556 for en periode fra 29. juni 1553 – 29. juni 1555. Der har altså ikke været afregnet i en treårig periode, jf. *Kancelliets Brevbøger*, 1557 20/2 s. 72 med ordre til tolderne i Assens, Kolding og Rødby om at aflægge regnskab årligt til pinsedag. Se Merete Dahlerup: »Regnskabsår«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, XIV, 1969, sp. 6-7; Poul Enemark: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk øksehandel*, 1971, I, s. 78-84.
  5. Gottorpregnskabet 1551, se foran note 3.
  6. Ribeborgere blev fritaget for 2 sk.-tolden i 1529 (se Enemark 1971, I, s. 129-136), hvilket også fremgår af Riberegnskab 1540 indlagt i Riberhus lensregnskaber 1537/38, 1540 (Rigsarkivet, Registratur 108A pk. 28, tidligere pk. 53).
  7. *Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546*. Memo 1984-12, Økonomisk Institut, Århus 1985, s. 25.
  8. Jf. også Astrid Friis' sammentælling af 1546 (»Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid«, *Historisk Tidsskrift*, 10. rk. VI, 1942, s. 124 med note 3). I Gottorpregnskab 1546 (se foran note 3) kan 8.800 Ribeokser sikkert lokaliseres, hvortil kommer 900-1.000 okser fortoldet af andre vestjyder, altså mindst 7-800 færre end i 1551.
  9. *Kancelliets Brevbøger*, 1551 22/3 s. 23, 16/4 s. 33.
  10. *Kancelliets Brevbøger*, 1552 19-20/2 s. 121f, 21-24/3 s. 138, 1-4/5 s. 152.
  11. *Kancelliets Brevbøger*, 1552 14/8-7/9 s. 179f, jf. Jørgen Pedersens kvittering for urter og speceri købt i Antwerpen (s. 181).
  12. *Kancelliets Brevbøger*, 1553 3/3 s. 225, 25/7 s. 242, 29/9 s. 259, 6/11 s. 269f.
  13. Astrid Friis i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 11, 1982, s. 218f.
  14. Gottorpregnskab 1554 og identifikation af Ribeokser, se foran note 3.
  15. *Kancelliets Brevbøger*, 1554 12/3 s. 303, 3/4 s. 306, 22/5 s. 316.
  16. *Kancelliets Brevbøger*, 1555 2/1 s. 356, 1556 14/2 s. 8, 1557 28/2, 18/3 s. 76-78, 16/11 s. 140. Astrid Friis har udgivet en skematisk opstilling af Eskild Oxes rentemesterregnskab 1556 som bilag til artiklen i *Historisk Tidsskrift*, 10. rk. VI, s. 123-140.
  17. Astrid Friis i *Historisk Tidsskrift*, 10. rk. VI, s. 102-110.
  18. *Kancelliets Brevbøger*, 1558 11/3 s. 166f, 1559 1/3 s. 252, 18/3 s. 260, 23/12 s. 351, 1560 18/2 s. 364, 15/5 s. 402.
  19. *Danmarks Adels Aarbog*, 1921, s. 552; Kr. Erslev: *Danmarks Len og Lensmænd i det 16. Aarhundrede (1513-1596)*, 1879, s. 39-40, 43, 120. Med hensyn til ligstenen, se Chr. Axel Jensen: *Danske adelige Gravsten fra Sengotikens og Renæssancens Tid*, 1950, nr. 613.

Helstaten og kornmonopolet 1735-1788

Af Søren Bitsch Christensen

John Herstad: *I helstatens grep. Kornmonopolet 1735-88*. (Tano Aschehoug, 2000). 440 s., 398 n.kr.

Fra 1735 til 1788 var det kun Danmark og hertugdømmerne, der måtte sælge korn til de sydligste dele af Norge – det

såkaldte søndenfjeldske Norge. Det er klart, at dette kornmonopol gav næring til den voksende norske utilfredshed med den oldenborgske statsdannelse, og det var lige så uundgåeligt, at monopolet efter 1814 på det nærmeste blev mytologiseret og blev til et af de vigtigste